

מוסר לחימה

הרב יעקב סביד

א. רקע

ב. מבוא

ג. מתי מותר להרוג אדם?

ד. מתי מותר להרוג אדם במצב לחימה?

ה. נבל ברשות התורה

א. רקע

תלמידי ישיבתנו "אשר על הכלים", במהלך מסלול הכשרת הלוחם נטלו חלק בסידרת חינוך צה"לית. במסגרת אותה סידרת חינוך השתתפו החיילים בדיון אודות מוסר לחימה וטוהר הנשק אשר הועבר ע"י מפקד המחלקה. תוך כדי הדיון עלתה הסוגיה של פגיעה באזרחים חפים מפשע במהלך אקט מלחמתי. מפקד המחלקה שלל מכל וכל אפשרות שכזאת. לאחד מחיילי המחלקה אשר אמר כי בלית ברירה הוא היה יורה גם באזרחים על מנת להציל את יחידתו מסכנה, פנה המפקד ואמר כי הוא מאד מקווה שלא יצטרך להילחם לצדו בעתיד. התלמידים היו נבוכים לאחר הדיון, סיפרו לי על אודותיו ושיתפו אותי בלבטיהם. בעקבות זאת העברתי שיחה בנושא בישיבה באלון מורה, ולאחר זמן מה העברתי שיחה נוספת בהשתתפות חיילינו.

עם סיום הטירונות וכניסת המחלקה לפעולה מבצעית באזור רצועת עזה נתבקשתי ע"י החיילים להעלות את הדברים על הכתב.

ב. מבוא

יש במאמר זה משום ניסיון לתת כללים וגדרים במוסר בשעת לחימה. בכתיבת המאמר נעזרתי בעיקר בהגיון ישר (Common Sense) ולכן אין בו משום פסיקת הלכה או נקיטת עמדה חד - משמעית. עקרונית זה ה"אני מאמין" שלי בתחום, ויש להתייחס אליו כאל טיוטא להערות.

מובן שאת הניגודים, כלומר, מתי לכולי עלמא אסור להפעיל כח על מנת להרוג, ולהיפך, מתי לכולי עלמא יהיה מותר לפגוע בחיי האויב, ניתן וראוי להבליט, ועליהם תהיה מן הסתם, הסכמה רחבה מאד. דא עקא, שהמציאות אינה מורכבת משתור ולבן בלבד. מרובים בה גווני האפור לכל סוגיו, ובגווני ביניים אלו תצטמצם ההסכמה, ותמצאנה מחלוקות.

איני סבור, כאמור לעיל, שדעתי היא האמת המוסרית האבסולוטית, וממילא, יש מקום לסבור אחרת, בין לחומרא ובין לקולא.

מלכתחילה, לא אכנס במאמר זה לגדרים הלכתיים, ולא אנסה לברר את דעת התורה וחז"ל בנושא. לדעתי, את הבירור התורני - הלכתי יש להתחיל מן המקום בו סיימנו את הבירור אליבא דההגיון האנושי, על כן יש למצות עד תום את יכולתנו האנושית ולפתח יסודות מנחים לגדרי מוסר כלל עולמיים, ורק אז לחקור את הנושא מהיבטו ההלכתי.

ג. מתי מותר להרוג אדם?

מוסכם על כל, שישנם מצבים בהם מותר לאדם לפגוע בחיי זולתו. ניתן לנסח כלל זה בצורתו הקדומה: "אם בא להרגך - השכם להרגו" (ברכות נח ע"א), כלומר, אם הזולת רודף אחרי להרגני, דמו מותר. פרופ' אסא כשר מנסח זאת קצת אחרת "הקם להרגך, עשה בדיוק את מה שדרוש כדי למנוע ממנו להורגך", ("רוח איש", הוצ' עם - עובד ו"עמותת יהודים" עמ' 258) לדבריו ניסוח מתוקן זה הינו מוסרי יותר.

היתר זה, ליטול את חייו של הזולת, נובע מן ההנחה הבסיסית שחייו של השני אינם חשובים יותר מחיי שלי, או בלשון הגמרא, "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי? דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי" (יומא פב ע"ב), וכלל זה ניתן להפכו, כדברי הראשונים, ולנסחו כך: "מאי חזית דדמא דההוא גברא סומק טפי? דילמא דמא דידי סומק טפי". ולכן אם אין דרך אחרת להציל את חיי הנרדף, אלא במחיר חייו של הרודף, יש להרגו. מובן שאם ישנה אלטרנטיבה להצלת הנרדף, כגון ע"י פציעתו של הרודף, (בלשון חז"ל: "באחד מאבריו של הרודף") וקל וחומר, אם ניתן לעצור את מעשה הרדיפה ללא פגיעה אפילו באחד מאבריו, הרי שישנה חובה מוסרית להשתמש בדרך אשר תסב נזק מועט ככל האפשר לרודף. יתרה מכך, במקרה זה, ההורג את הרודף במקום לפגוע בו בלא להמיתו, עובר על איסור רציחה החמור. על דין זה נתדיינו יואב בן צרויה ובית דינו של דוד אחרי שיואב הרג את אבנר בן נר בתור גואל הדם של עשהאל אחיו (סנהדרין מט ע"א).

כך הוא גם מן הצד השני, כשם שההיתר של "הקם להרגך השכם להרגו" אינו היתר גורף. כך האיסור להרוג את מי שאינו מסכן את חייו, גם הוא אינו איסור גורף. למשל,

פלוני הרודף אחר חברו עם גרון בידו, וברור לנו שהוא אינו מתכוון להרגו אלא "רק" לקטוע במכת גרון את ידו או את רגלו של הנרדף, ואין לנו אפשרות להצילו אלא במחיר חייו של הרודף, ההגיון מורה ליטול את חיי הרודף ובלבד שלא יבצע את זממו.

ד. מתי מותר להרוג אדם במצב לחימה?

טרם הנסיון לענות על שאלה זו יש לשאול על עצם השאלה. האם יש הבדל בכללי המוסר האנושי בין מצב נורמאלי לבין מצב מלחמה. אם אכן ישנו הבדל יהיה עלינו להסביר את שרשיו וסיבותיו, לשלול אותם או לקבלם.

ניתן לפתוח את הדיון בשאלה זו בהתבוננות בהתנהגות העולם בבחינת "פוק חזי מאי עמא דכר". אנו רואים הבדל ברור וחד בין כללי מוסר במציאות חברתית רגילה לבין כללי מוסר הנוהגים בין עמים בשעת מלחמה.

תרחיש א'

צבא של מדינה א', על מנת להשיג הכרעה בקרב, החליט לנתק את קווי האספקה של האויב. במילים אחרות, הוא שלח יחידות קומנדו אל מעבר לקווי האויב, אלה הציבו מארבים על הדרכים, והם יורים, פשוטו כמשמעו, על מנת להרוג, בנהגי משאיות של צבא האויב המובילות מזון מים דלק ותחמושת לקו החזית. נהגים אלו, אינם מסכנים ישירות את חיי היורים עליהם, ולא זו בלבד, למעשה הם אינם מסכנים ישירות גם את חייו של מישהו אחר ממדינה א'.

המקבילה האזרחית לתרחיש מעין זה תהיה למשל, פגיעה בחייהם של פועלים העוסקים בייצור, פרסום ושיווק של סיגריות (במדינת ישראל נפטרו מנזקי עישון, אקטיבי ופאסיבי, כ - 10,000 איש רק בשנת תש"ס), ולא רק סיגריות אשר ייצורם ושיווקם מותרים על פי החוק, אלא גם סמים, אשר המייצרים או משווקם עובר על איסור פלילי, גם אז, הפוגע או המנסה לפגוע בחייו, יועמד לדין.

תרחיש ב'

צבאה של מדינה ב' מיקם סוללת תותחים ארוכי טווח בתוך חצר של בית-ספר יסודי. הסוללה יורה ירי יעיל ופוגעת בחיילים מצבא האויב. צבא האויב זיהה את הסוללה ואת מיקומה. צבא א' יכול להשמיד את הסוללה ע"י הפצצה מן האויר. ברור לו, לצבא א',

שעם הפצצת סוללת האויב, וממילא, התפוצצותם של משטחי הפגזים המוצבים בחצר בית הספר, ייהרס בית-הספר וכפי הנראה כמה מאות ילדים יפגעו. מצד שני, הימנעות מהתקפה, מאפשרת לסוללה להמשיך ולהפגז, ומפילה חללים מצבא א'.

פשוט לי לחלוטין, שמפקד בצבאה של מדינה א' אשר יהסס מלהשמיד את סוללת הארטילריה הנ"ל בשל נימוקים מוסריים הינו פושע. דמם של חייליו אשר יפלו מאש הסוללה, מוטלים על ראשו. מבחינה מוסרית טהורה, אין כל הבדל בין אם היתה סוללה זו מוצבת בתוך בסיס ערפי (למשל בסיס תחזוקה או אספקה) ועלולים היו להיפגע מהפצצתה חיילים שאינם קרביים, לבין ביי"ס יסודי אשר בו עלולים להיפגע ילדים. נכון הוא, שמבחינה תקשורתית, "זה לא מצטלם יפה", לפגוע בילדים חסרי כל ישע, אבל התקשורת, דבר אין לה עם המוסר (ואיני בא לומר שאין בנמצא כתבים אשר באופן פרטי הם מוסריים).

וכאן אולי המקום להרחיב מעט. פעמים רבות אנו שומעים בתקשורת על פגיעה באזרחים "חפים מפשע". ביטוי זה, חפים מפשע הוא ביטוי שגוי ומטעה. אם האזרחים הם חפים מפשע, הרי שחיילי האויב הם פושעים מועדים. ולפי ההגיון הזה, מה שמותר לנו להרוג חייל אויב, אינו משום שהוא מסכן את חיי, אלא משום שהוא פושע. ואלו הן הנחות מופרכות מיסודם. לפי אמנת ג'נבה, אסור להעמיד חייל אויב לדין, ואסור להעניש אותו, חובה על שוביו לדאוג עבורו למזון, ביגוד, דיור הולם וטיפול רפואי עד שחרורו מיד עם סיום המלחמה. וכל זאת למה, משום שחייל אינו פושע. יתכן אולי בנסיבות מסוימות, שהמשלחו לקרב יקרא פושע, אבל החייל עצמו (כל עוד לא פשע בעצמו ולא עבר על כללי מוסר הלחימה) ודאי אינו פושע. לכן חיילי האויב הינם חפים מפשע, כפי שהאוכלוסייה האזרחית הינה חפה מפשע. המוסר אינו מפלה בקביעה זו בין נשים לגברים ובין ילדים לאבותיהם. דם הילדים אינו אדום יותר מדם אבותיהם החיילים, למרות, כפי שהזכרתי קודם, שמנקודת ראותה של התקשורת, דמם של ילדים שווה יותר. (פירושה התקשורת של המלה "שווה" הוא "רייטינג").

התרחיש האזרחי המקביל

קבוצת שודדים חמושים, השתלטה על בית דירות במרכז שכונה מאוכלסת בצפיפות. הם מנהלים קרב יריות עקוב מדם עם כוחות המשטרה המקומית. המשטרה מסוגלת לפוצץ את הבניין על השודדים אשר בו, אלא שרבים הסיכויים שגם אזרחים לא מעטים יפגעו מכך.

ודאי הוא שהמטרה לא תעוז לפוצץ את הבניין, גם אם הדבר יעלה במחיר דמם של שוטרים נוספים. כאן הכלל השולט הוא, כי דם השוטרים אינו אדום יותר מדם האזרחים אשר יפגעו מן הפיצוץ.

תרחיש ג'

במהלך מלחמת העולם השנייה סבלה העיר לונדון הפצצות כבדות אשר הפילו חללים מתוך האוכלוסייה האזרחית הבריטית ואשר למעשה שיתקו את אורח החיים התקין בעיר וגרמו ללחץ פסיכולוגי קשה בקרב האוכלוסייה.

כתגובה להפצצות הנ"ל הפציץ חיל האויר הבריטי את העיר דְרֶזְדֶן בדרום גרמניה הפצצה לילית כבדה אשר גבתה מחיר כבד ביותר של חיי אדם. עשרים אלף הרוגים, אזרחים גרמנים, כתוצאה מלילה אחד של הפצצות. אל ההפצצות של הנאצים על לונדון התייחס העולם הנאור כאל פשע מלחמה, ואילו התגובה הלונדונית זכתה להבנה והערכה מצד אותו עולם נאור.

התרחיש האזרחי המקביל

מה שקרוי בשם "נקמת דם", ונהוג לבצעו בין 'חמולות' יריבות או בין שבטים יריבים בחברות פרימיטיביות. מעשה רצח המתבצע כנקמה למעשה רצח (או הריגה) אחר, והקרבת נבחר לא בשל מעשיו או אשמתו אלא אך ורק בשל שיוכו החברתי לחברה זו ולא לחברה אחרת. אין צורך להכביר במילים, מבחינה מוסרית וכן משפטית זהו רצח בכוונה תחילה לכל דבר וענין.

לאחר שהוברר לנו כי העולם מתייחס אחרת לסיטואציות שונות ואמות המדה המוסריות משתנות בין עת מלחמה לעת שלום, שומה עלינו לחפש את העקרון המוסרי הכולל, אשר כוחו יהיה יפה לעת מלחמה וגם לעת שלום. כלל מוסרי זה צריך להיות הבריח התיכון, אשר יוכל להבריח מן הקצה אל הקצה ולאורו של כלל זה נוכל לנתח כל סיטואציה אשר תהיה.

עקרון מוסרי זה יהיה לא אחר מאותו כלל מוסרי בסיסי שנזכר כבר לעיל בתחילת המאמר, "הקם להרגך - השכם להרגו". אמנם יש צורך להרחיב את הכלל האמור ולראות כיצד עם השתנות הפרמטרים בשאלה המוסרית יתן הכלל את התשובות המוסריות הנכונות.

ראשית המלה "להרגך", פירושה לאו דווקא להרגך כאן ועכשיו. גם נסיון לפגוע ביכולת קיומך, "הריגה" יקרא. לא יתכן שיוכל אדם לפגוע פגיעה של ממש ביכולת קיומו של אדם אחר ולנפגע אסור יהיה לפעול, גם בפעולה דראסטית, להצלת המשך קיומו. תחת הכותרת "פגיעה קיומית" ניתן לכלול הטלת מום, השמדת מקורות מזון או יכולת התפרנסות, אשר עלולה להוביל לרעב או למצוקה קשה, כגון השתלטות על מקורות מים במקום צחיח, או שריפת מלאי דלק או עצי הסקה באזור קר, או כל תרחיש אחר אשר יוכל להתפתח למצב של סכנת חיים גם באופן עקיף וגם לאחר זמן.

כלומר גם אם בפועל, מפעולתו של האויב אינה נשקפת לי סכנה מיידית, אבל ישנה סבירות ממשית שבמשך הזמן תתפתח מפעולה זו סכנת חיים, והפעולה נעשית בזדון ע"י אותו גורם עוין, ואין לי דרך אחרת למנוע את היווצרות הנזק, לאחר שניסיתי לעצרה בכל דרך אפשרית, יחזור לתוקפו הכלל, כי חייו של הרודף אותי אינם יקרים יותר מחיי שלי, ולכן הקם להרגי אֶשְׁפִּים להרגו.

כלל זה כוחו יפה לא רק במישור הפרטי כי אם גם בשדה הקרב, בסכסוכים בין מדינות המסתבכים למלחמות הכרוכות בשפיכות דמים. על החייל ועל המפקד המצוי בשדה הקרב מוטלת החובה לשקול שני סוגים שונים של שיקולים מוסריים. האחד הוא השיקול הפרטי, לפיו מותר לו לחייל להשיב באש על מי שמסכן את חייו. השיקול השני הוא השיקול הציבורי הכללי, בו חובה עליו לשקול שיקול ארוך טווח, אשר יתחשב במכלול הסכנות הקיומיות הנשקפות לו, לחייליו, לצבא בו הוא משרת, ולאומה אליה הוא משתייך ואשר על חייה הוא נקרא להגן.

על כן, הואיל והתמשכות ההתקפות של הצבא הנאצי על לונדון, החלישו את יכולת העמידה של הבריטים, נוצרה סכנה קיומית לאומה הבריטית כתוצאה מהפצצות אלו. מתוך הפעולות אותם יכול היה הצבא הבריטי לנקוט על מנת לגרום לגרמנים להפסיק את מעשיהם נבחרה האופציה של הפצצת נגד מקבילה. למעשה, השיגה פעולה זו את מטרתה וההפצצות של הגרמנים פסקו. אמנם, יתכן כי היו הבריטים יכולים לנקוט בפעולה אחרת בנסיון להשגת אותה מטרה.

אך כאן עולות שתי שאלות. הראשונה, האם באמת גם הפעולה האלטרנטיבית תשיג את אותה התוצאה, והשאלה השנייה היא, מתוך הנחה שהתשובה לשאלה הקודמת היא חיובית, כמה זמן יארך אז להשיג את אותה מטרה נכספת, ומה המחיר בחיי אדם ובממון (אשר בשעת קרב גם כסף פירושו יכולת עמידה, רכישת אמצעי לחימה מתוחכמים ובעצם פירושו הכרעה וחיים) אשר יידרשו הבריטים לשלם עבור זאת.

הואיל והמלחמה היא "ממלכת אי הוודאות", לעולם לא נוכל לתת תשובות חד - משמעיות לשאלות אלו והעובדה היחידה שאנו מכירים היא זאת, שהתקפותיהם של הנאצים על לונדון פסקו לאחר הפצצת דֶרְזֶדֶן, ואיננו יכולים להיות בטוחים שפעולה אחרת גם היא היתה מועילה. יתכן שימצאו הסטוריונים שיאמרו כי התגובה הבריטית היתה מוגזמת בחריפותה ולכן אסור היה להם מבחינה מוסרית לעשות זאת, אך גם הם לא ימלטו מן הספק שבדבר. וכאשר על המאזניים מוטלת שאלת קיומה של האומה הבריטית במלחמתה מול הרייך השלישי, לא ניתן לומר כי היתה כאן חריגה מן הספק הסביר, וממילא בנסיבות ההן הפעולה הדראסטית המדוברת היתה בודאי בתוך תחומי המוסר האנושי.

גם בשני התרחישים הראשונים (א' ו-ב') יש לבחון את המציאות המורכבת. בהנחה כי מדובר במלחמה כוללת, אשר עשויה להמשך זמן רב וע"י ניתוק קווי האספקה של האויב או שיתוק סוללות הארטילריה שלו ניתן יהיה להשיג הכרעה מהירה. ניתן לומר כי פעולות אלו, לא רק שאי אפשר לומר עליהן כי אינן מוסריות, אלא ההיפך הוא הנכון, אם בזכות הפעולות הנ"ל תתקצר המערכה, וניתן יהיה להגיע להכרעה וממילא לסיום ולשוך הקרבות בזמן קצר, הרי שדווקא פעולה מעין זאת תחסוך בחיי אדם ותמעיט את הסבל האנושי הנגרם בכל מלחמה שהיא. אמנם, גם אם אין מדובר במצב אשר פעולות מעין אלו תשיגנה הכרעה מיידית בקרב, אלא להערכת מפקדי הצבא, בכל מקרה מדובר בעימות ארוך וממושך. גם אז שיפור של יכולת העמידה של מדינתי בקרב, אשר יחסוך בנפגעים ובהרוגים מצבאי הרי גם עליו לבדו ניתן לומר כי דם האויב אינו אדום יותר מדם חיילי ואזרחי מדינתי שלי.

ה. נבל ברשות התורה

לפי האמור לעיל, נוצר מצב מסוכן מבחינה מוסרית. אותה שקרא לה הרמב"ן בפירושו על פרשת קדושים (ויקרא יט, ב) להיות "נבל ברשות התורה". שהרי יכול אדם לומר שאם פלוני עומד כעת להצית את מכוניתו, ובהנחה שהוא יצליח לבצע את זממו והמכונית תשרף, יגרם הפסד ממוני. הפסד זה יכול להיות שתפתח ממנו מצוקה כלכלית, ובעטייה של מצוקה כלכלית זו יתכן שמי מבני ביתו לא יוכל לזכות לטיפול רפואי הולם. בנסיבות מסוימות, עלולה להתפתח סכנת חיים, כל זאת בשל נסיון ההצתה הנ"ל. אשר על כן יעשה אותו אדם דין לעצמו ויחליט כי המדובר כאן בסכנה קיומית ממשית ומוטלת עליו החובה למונעה בכל דרך אפשרית כולל הריגתו של המצית.

כן הוא גם בשדה הקרב. יכול מפקד להחליט שאסור לו להשאיר בחיים את אותו רועה אומלל שנקלע בדרכו משום שאם הוא יחזור לכפרו הוא עלול להזעיק תגבורת ולשבש את הצלחת המבצע, ואין לו למפקד אפשרות להציב עליו שמירה משום שאין לו מספיק כח אדם להקצות לכך, או משום שאינו יכול לפצל את יחידתו ולסכן את הכח שיוקצה לשמירה. ובאמת יתכן, בנסיבות מסויימות, שהערכה זו היא נכונה. אלא שבנסיבות אחרות, יש מקום לומר כי המדובר ברצח בכוונה תחילה וכי כל הנימוקים אינם אלא פאנטזיות ששוגה בהן אותו מפקד.

הבעיה הקשה לפתרון היא, שהמרחק בין הערכה נכונה ומבוססת לבין פעולה בלתי מוסרית הכרוכה בנטילת חיי אדם, הוא לעיתים דק כחוט השערה. המפקד בשטח, אשר בדרך כלל הוא חייל צעיר שנסיונו הצבאי דל, קל וחומר נסיונו בלחימה של ממש, מחויב להכריע בשאלות אלו על אתר, תוך זמן קצר ביותר לפעמים תוך שניות או אפילו פחות מכך.

פער דק זה, בין להיות "נבל ברשות התורה" לבין "קדושים תהיו", אי אפשר, לדעתי, להגדירו במלה כתובה. ההגדרות הן מצומצמות יותר מדאי ומוגבלות ביכולתן להתייחס לנתונים משתנים, ואילו מאורעות החיים עשירים ומגוונים, מעורבים בהם פרטים ופרטי פרטים רבים וההכרעה משתנה בהתאם לנסיבותיו של כל מקרה ומקרה.

למעשה, צריך לדעתי כל חייל וכל מפקד להכיר את הכללים הבסיסיים של המוסר האנושי ולהשתדל באמת ובתמים לילך לאורם. לא להתנהג בצביעות ולא לתת פורקן ליצרי הנקמה או ליצרים אחרים תוך שהוא עוטף אותם במעטפת מוסרית. בשעת הכרעה עליו לשאת תפילה לד' שיסייע לו להחליט החלטה אמיתית וצודקת ובדרך שאדם רוצה לילך, שם מוליכים אותו.

מגילת אסתר

